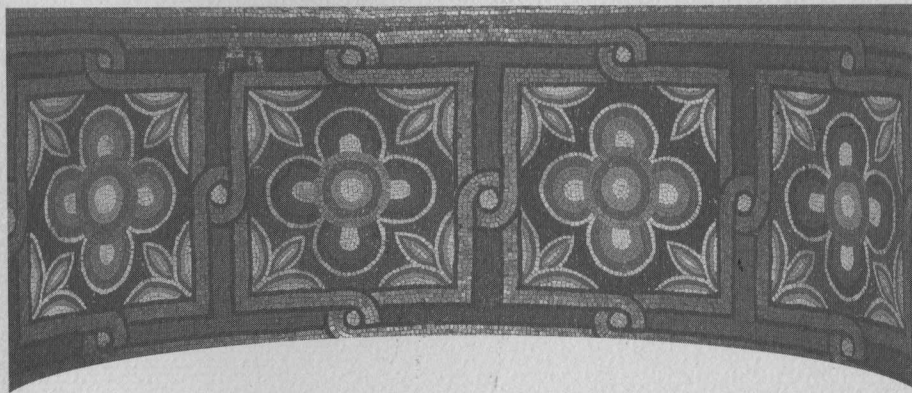

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 11

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ (;)
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΤΟΝ 11ο ΑΙΩΝΑ (1025-1081)

Ανάτυπο

Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ:
ΜΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Ίσως, το ερωτηματικό που υπάρχει σε παρένθεση στο τέλος του τίτλου του συνεδρίου μπήκε για να αφήσει ένα περιθώριο επανεξέτασης του κατά πόσον υπήρξε κρίση τον 11ο αιώνα. Οφείλω όμως να πω ότι η επανεξέταση των πηγών και των μαρτυριών δεν αφήνουν πολλά περιθώρια αμφιβολιών: οι πηγές στη συντριπτική τους πλειονότητα συμφωνούν ότι η αυτοκρατορία τη στιγμή ακριβώς που βρίσκεται στη μεγαλύτερη ακμή της εισέρχεται σε μια περίοδο πολύπλευρης κρίσης. Η συζήτηση η σχετική με αυτήν την κρίση ξεκινά ήδη από τους συγχρόνους, οι οποίοι εμφανίζονται να έχουν από πολύ νωρίς σαφή αντίληψη για ορισμένες τουλάχιστον πλευρές του προβλήματος της αυτοκρατορίας, γεγονός βέβαια που δεν μπορεί να σημαίνει παρά ότι κάποια σημάδια ήταν αρκετά έντονα ώστε δεν ήταν δυνατό να διαφεύγουν της προσοχής του σύγχρονου θεατή, πράγμα όχι πάντοτε αυτονόητο.

Σκοπός της παρουσίασης αυτής είναι να εξετάσει την αντίληψη που είχαν για την κρίση του 11ου αιώνα οι σύγχρονοι ή οι λίγο μεταγενέστεροι συγγραφείς και στη συνέχεια κατά πόσον η αντίληψή τους για τα αίτια και τους αιτίους ανταποκρινόταν σε αυτό που πραγματικά συνέβαινε στην αυτοκρατορία. Στα πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν λεπτομερώς όλοι οι παράγοντες ενός τόσο πολύπλοκου θέματος, ούτε όλες οι σύγχρονες μαρτυρίες, αλλά αναγκαστικά θα γίνει μια επιλογή. Πάντως, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι σε γενικές γραμμές έχουμε να κάνουμε με πηγές καλής ποιότητας και αξιόπιστες, πράγμα που έχει βέβαια τη σημασία του. Πατί συχνά διαβάζουμε, και πολύ σωστά, «ανάμεσα από τις γραμμές» των μαρτυριών μας, αλλά δεν πρέπει να καταλήγουμε να αγνοούμε και τις ίδιες τις «γραμμές».

Εκείνο που γίνεται αμέσως φανερό είναι ότι όλοι οι ιστορικοί συγγραφείς, αλλά και όχι μόνον αυτοί, έχουν συνείδηση πως με το θάνατο του Βασιλείου Β' αρχίζει μια νέα εποχή για το κράτος. Σε αυτήν τη νέα εποχή αντιλαμβάνονται ότι τα πράγματα άρχισαν να πηγαίνουν άσχημα, και ότι όσο περνάει ο χρόνος γίνο-

νται όλο και χειρότερα. Τί λοιπόν είναι αυτό που κατά τη γνώμη τους δεν πάει καλά; Καταρχήν οι γενικές κρίσεις, δηλαδή αυτές που έχουν μια ευρύτερη οπτική τόσο χρονική όσο και θεματική, είναι σπάνιες αλλά όχι ανύπαρκτες. Συνήθως αναφέρονται σε συγκεκριμένα δημοσιονομικά/οικονομικά μέτρα κάποιων αυτοκρατόρων ή των υπουργών τους, σε συνδυασμό με τις συνέπειες που μπορεί να είχαν αυτά για το στρατό και την άμυνα. Άλλες φορές κριτικάρουν τη δημοσιονομική κυρίως πολιτική χωρίς να αναφέρουν γενικότερες επιπτώσεις πέρα από το άδειασμα των ταμείων, αν πρόκειται για σπατάλες, ή τις καινοφανείς επιβαρύνσεις, αν πρόκειται για φόρους. Άλλες, τέλος, φορές αναφέρουν την κακή κατάσταση του στρατού ή την έλλειψη στρατού, όπως π.χ. επί Κωνσταντίνου Γ' Δούκα, χωρίς περαιτέρω σχόλια, σαν δήλωση ενός γεγονότος χωρίς άλλη κριτική. Υπάρχουν όμως και εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα μια κάπως συνολικότερη αντίληψη που δείχνει ο Ατταλειάτης, περιγράφοντας το στρατό του Διογένη, ενώ ο Ιωάννης Αντιοχείας, βλέποντας τα πράγματα αναδρομικά προς τα πίσω από το τέλος του αιώνα, μπορεί να δει επίσης συνολικότερα την πορεία του κράτους¹. Κυρίως όμως έχουμε την αναδρομική κρίση του Ψελλού για τους αυτοκράτορες από τον Κωνσταντίνο Η' μέχρι και τον Ισαάκιο Α'.

Πρώτος λοιπόν ο Ψελλός, ο οποίος ως γνωστόν υπήρξε επί μακρά σειρά ετών σημαίνον στέλεχος της κεντρικής διοίκησης στην πρωτεύουσα, με αφορμή τις αλλαγές που προσπάθησε να επιφέρει στο κράτος ο Ισαάκιος Α' Κομνηνός, κάνει μια γενική αναδρομή στην πορεία της αυτοκρατορίας από το θάνατο του Βασιλείου Β' και μετά, αναφέροντας τη συμβολή (κυρίως αρνητική) κάθε αυτοκράτορα στην τωρινή κατάσταση του κράτους. Έτσι, οι βασιλείς οι μετά τον Βασίλειον *ἐκείνον τὸν ὑπὲρ πάντας αὐτοκράτορας λάμπαντα*², ευθύνονται αφενός για την εξάντληση των βασιλικών θησαυρών σε δικές τους απολαύσεις και σε ανέγερση πολυτελών οικοδομών, και αφετέρου για την κατασπατάληση των δημοσίων πόρων *εἰς πολιτικὰς χάριτας και ὄχι εἰς στρατιωτικὰς συντάξεις*, με αποτέλεσμα να τρυφούν οι κληφίγγες, ενώ ο *στρατιωτικὸς σύλλογος ἐκκενοῖτο καὶ διαφθείροτο*. Η γενική κριτική λοιπόν για την κατάσταση της αυτοκρατορίας αφορά δύο πολιτικές με αλληλένδετες συνέπειες. Η πρώτη αναφέρεται στην οικονομική πολιτική και στη διαχείριση των οικονομικών: εδώ υπάρχει μια γενική συμφωνία όλων των πηγών, πράγμα που είναι βέβαια γνωστό και αναμφισβήτητο, ότι ο Βασίλειος Β' είχε πάντοτε χρηματικά αποθέματα για τις στρατιωτικές ανάγκες, και πεθαίνο-

1. Βλ. γι' αυτά παρακάτω.

2. Ψελλός, *Χρονογραφία* (Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio [Cronografia]*, εισ. D. del Como, έκδ. S. Impellizzeri, σχόλια U. Criscuolo, μτφρ. Silvia Ronchey, I-II, Fondazione Lorenzo Valla 1984) V, 22,8.

ντας άφησε το δημόσιο ταμείο γεμάτο, ενώ η κατασπατάληση των χρημάτων άρχισε με ταχύτατους ρυθμούς από τον αδελφό και διάδοχό του Κωνσταντίνο Η' και συνεχίστηκε με αυξανόμενη ταχύτητα από την Ζωή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολύ γρήγορα να χρειαστεί να εξευρεθούν νέοι πόροι, οι οποίοι τελικά εξευρέθησαν σε βάρος των μεγαλύτερων αναλογικά δαπανών του κράτους, που τώρα δεν φαινόταν να είναι και τόσο πρωταρχικές, δηλαδή των στρατιωτικών δαπανών.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ψελλός τοποθετεί την αρχή των σοβαρών προβλημάτων στα χρόνια της Ζωής, εποχή την οποία χαρακτηρίζει ως αρχή της αντιστροφής και πτώσης, που όμως τότε την αντιλαμβάνονταν ως τέτοια μόνον ορισμένοι «συνετώτεροι»³. Ενώ αλλού υπογραμμίζει ότι οι εχθροί που κατακλύζουν σήμερα την αυτοκρατορία δεν είναι κάτι καινούριο, όπως νομίζουν οι πολλοί, αλλά ξεκινά από την εποχή εκείνη, όταν μαζεύτηκαν τα πρώτα νέφη που τώρα φέρνουν τον κατακλυσμό. Πατί τότε τὸ δωμάτιον καταλέλνται, ὀπηνίκα οἱ περισφίγγοντες τοῦτο δεσμοὶ διαλύονται⁴. Με άλλα λόγια η κατάλυση των στηριγμάτων της αυτοκρατορίας προήλθε από την Ζωή και τους αυτοκράτορες που ανέβασε, κυρίως τον Κωνσταντίνο Μονομάχο. Ο Ψελλός, αλλά και οι περισσότεροι από τους ιστορικούς συγγραφείς, κρίνουν με μεγάλη αυστηρότητα τον Κωνσταντίνο Μονομάχο, κριτική που δεν φαίνεται να συμμερίζονται πάντα οι σύγχρονοι ερευνητές. Όμως εκτός από τον Ψελλό, τόσο ο Ζωναράς όσο και ο Ατταλειάτης θεωρούν τα οικονομικά μέτρα του Μονομάχου καταστρεπτικά, κυρίως επειδή αποτέλεσαν την αρχή των στρατιωτικών καταστροφών, αρχής γενομένης από την Ιβηρία και τη Μεσοποταμία. Ο Ζωναράς μάλιστα χαρακτηρίζει τη φορολόγηση των κατοίκων της Ιβηρίας, που μέχρι τότε απαλλάσσονταν προσφέροντας στρατιωτική υπηρεσία, ως πράξη που ξεπερνούσε τα όρια, ως προσπορισμό ανεπίτρεπτων εισοδημάτων, σχεδόν πράξη ανόσιας⁵. Ο Κεκαυμένος, μολοντί σε γενικές γραμμές εκφράζεται ευνοϊκά για τον Μονομάχο, για το θέμα αυτό αναφέρει επιγραμματικά ότι ὁ Μονομάχος τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων διέφθειρε καὶ ἡρῆμωσε⁶, ενώ κατά τον Ψελλό ο Μονομάχος έβαλε τις ρίζες των μελλοντικών κακών στο τότε ακόμη υγιές σώμα της αυτοκρατορίας⁷. Όμως στις συνέπειες της πολιτι-

3. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 7,10-13: *ἀρχὴ τῆς τῶν πραγμάτων ἐς τὸ ἀντίθετον καταγωγῆς τε καὶ ταπεινώσεως. Ἄλλὰ τοῦτο μὲν οἶον ἐν μαντείαις καὶ τῶν συνετωτέρων ταῖς ὑπολήψεσι.*

4. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 9,3-4.

5. Ζωναράς (*Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XIII-XVIII*, έκδ. Th. Büttner-Wobst [CSHB], Bonn 1897) III, 647: *ἄθεν χρημάτων δεόμενος οὐδὲ τῶν ἀπειρημένων πορισμάτων ἀπέχετο.*

6. Κεκαυμένος (*Κεκαυμένου Στρατηγικόν*, έκδ. Δ. Τσουγκαράκης, Ἀθήνα 1996³) §84.

7. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 48,9-10: *πολλὰ δὴ νοσοποιᾷ αἶτια τῇ τότε ὑγίει τῆς βασιλείας προκατεβάλλετο σώματι.*

κής του Μονομάχου θα επανέλθουμε. Αλλά και μετά τον Μονομάχο, ενώ εκείνο που χρειαζόταν ήταν ένας άνδρας με ικανότητα να βλέπει όχι μόνον το παρόν αλλά να κατανοεί τα σφάλματα του παρελθόντος και κυρίως να «προεπιχειρεί του μέλλοντος», εν τούτοις τὸ φίλαρχον ἢ τὸ ἄναρχον καὶ ἡ δοκοῦσα ἐλευθερία ... καὶ ἡ τοῦ πλείονος ἔφεις⁸ αναγνώριζε την εξουσία σε γυναίκες που χωρίς καμία γνώση των πραγμάτων επιχειρούσαν να κυβερνήσουν οι ίδιες, ἢ κάτω από λανθασμένες και ιδιοτελείς επιρροές ανέβριζαν στο θρόνο ανίκανους αυτοκράτορες. Από εκεί και πέρα τα πράγματα εξελίσσονται σαν ένας φαύλος κύκλος: κάθε επόμενος αυτοκράτορας παίρνει (ἢ είναι υποχρεωμένος να πάρει) μέτρα οικονομικά που είτε εξασθενούν την πραγματική μαχητική ικανότητα του στρατού είτε επιβαρύνουν τους κατοίκους της υπαίθρου, διευρύνοντας το χάσμα μεταξύ αυτών και της πρωτεύουσας⁹, είτε και τα δύο, ενώ ταυτόχρονα ρίχνει το φταίξιμο στους προηγούμενους από αυτόν ως υπαιτίους.

Η πολιτική αυτή, που τελικά οδηγεί, σύμφωνα με τις πηγές, όχι μόνο σε οικονομική κατάρρευση αλλά, το κυριότερο, σε αδυναμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης των εξωτερικών εχθρών, είναι το δεύτερο σημείο κριτικής. Ο αυτοκρατορικός στρατός, παρά τις πρόσκαιρες νίκες, δεν είναι σε θέση να διατηρήσει τις κτήσεις της Ιταλίας, οι οποίες χάνονται σταδιακά μέχρι και την οριστική τους απώλεια το 1071 με την πτώση της Βάρεως (Bari). Αλλά ούτε και με τους βαρβάρους του Βορρά έχει σταθερές επιτυχίες, ούτε, το πιο σημαντικό, με τους Σελτζούκους της Μ. Ασίας. Ποιά είναι η εικόνα που μας δίνουν γι' αυτόν το στρατό; Οι συγγραφείς της εποχής βλέπουν ένα στρατό που πολύ γρήγορα μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' δεν έχει πια την ίδια αποτελεσματικότητα: όχι μόνον ο δουξ Αντιοχείας το 1029, αλλά και ο ίδιος ο Ρωμανός Γ' το 1030 μπροστά στο Χαλέπι υφίστανται μεγάλη ήττα¹⁰. Οι στρατιώτες οι οποίοι στο παρελθόν ἦσαν πάντοτε αξιόμαχοι, κατά τον Ψελλό *πᾶσαν παρασησάμενοι γῆν*, τώρα τράπηκαν σε φυγή και μόνον από τις φωνές των Αράβων. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι κατά την άποψη του Ψελλού, την οποία όμως δεν επιβεβαιώνει ο Σκυλίτζης, σε φυγή τράπηκαν πρώτα τα πιο επίλεκτα στρατεύματα, δηλαδή η φρουρά του αυτοκράτορα, εγκαταλείποντας τον βασιλέα¹¹. Από εδώ και στο εξής, με εξαίρεση ίσως μόνον τη

8. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 10,8-10.

9. Hélène Ahrweiler, *Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités*, *TM* 6 (1976), 123-124.

10. Δ. Α. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα 1977², 469· G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford 1968, 322.

11. Ψελλός, *Χρονογραφία* III, 9,19-27: [ο στρατός του Ρωμανού Γ'] *οἱ γὰρ τὴν πᾶσαν παρασησάμενοι γῆν ... ὥσπερ ὑπὸ βροντῆς τῆς ἐκείνων [= Αράβων] φωνῆς καὶ τὴν ἀκοὴν καταπλαγέντες καὶ τὴν ψυχὴν, καθάπερ ἐφ' ὄλοις ἠττημένοι ἐτρέψαντο πρὸς φυγὴν. πρῶτοι δὲ οἱ περὶ τὸν βασιλέα φρου-*

βασιλεία του Μιχαήλ Δ', οι απαξιωτικές αναφορές στην προϊούσα παρακμή και πτώση του βυζαντινού στρατού αποτελούν ίσως την πιο συχνή αλλά συνάμα και την πιο εντυπωσιακή μνεία όλων των συγγραφέων, ανεξάρτητα από τις πολιτικές τους συμπάθειες. Έτσι, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Λέοντος Τορνικίου, οι στρατιώτες που είχε στη διάθεσή του ο Μονομάχος δεν ήταν μόνον ελάχιστοι, αλλά κατά τον Ατταλειάτη *οἱ πλείους δ' αὐτῶν ἀπειροπόλεμοι τε καὶ ξύγκλυδες*¹². Όταν πάλι ανέρχεται στο θρόνο ο Ισαάκιος Κομνηνός, ο ίδιος ο αυτοκράτορας διαπιστώνει ότι *τὰ στρατιωτικὰ ἡσθενηκέναι καὶ τέλεον τεταπεινωῖσθαι ἐκ τῆς κατεχούσης ἐνδείας τὴν βασιλείαν*¹³. Ενώ, όταν ο Κωνσταντίνος Δούκας αποφασίζει να βγει από την Κωνσταντινούπολη για να αντιμετωπίσει τους Ούζους, δεν είχε μαζί του πάνω από 150 στρατιώτες: *ὅθεν καὶ πολλοῖς θανάμαξεν ἐπῆλθεν ὅπως ... μετὰ τοσούτων ὁ βασιλεὺς ἀνδραγίων τῆς βασιλευούσης ὑπανεχώρησε*¹⁴. Τέλος, οι στρατιώτες που συγκεντρώνει ο Ρωμανός Διογένης στην Ανατολή ἦταν *ἀπειροπόλεμοι τινες καὶ δύσιπποι καὶ ἄνοπλοι*¹⁵ και ὄλο το στράτευμα *ἀπορία καὶ ὄπλων καὶ ἵππων καὶ τῶν ἀναγκαίων αὐτῶ ἔτετρώχωτο*¹⁶. Ο Ατταλειάτης, ως αυτόπτης μάρτυς, μάς δίνει την πιο συγκλονιστική εικόνα αυτών των στρατιωτών, που κάποτε αποτελούσαν τους *διαβοήτους λόχους* αλλά τώρα ἦταν λίγοι «συγκεκυφότες» από την πενία, χωρίς πανοπλίες και πολεμικά ἄλογα, χωρίς ὄπλα και εξάσκηση, ενώ οι νεοσύλλεκτοι ἦταν εντελώς ἀπειροπόλεμοι¹⁷.

ροὶ τὸν κυδομιὸν ἐπεπόνθεισαν, καὶ καταλειποῖτες τὸν αὐτοκράτορα ἀμεταστρεπτὶ τῆς φυγῆς εἴχοντο. Ὅμως ο Σκυλίτζης (*Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ἐκδ. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 381,35-37) αναφέρει ότι ὁ βασιλεὺς ἐγγὺς ἐλθὼν τοῦ ἄλωνα περισφύζεται εἰς Ἀντιόχειαν, ἐκθύμως ἀγωνισαμένων τῶν βασιλικῶν ἐταίρων καὶ διασωσάντων ἑαυτοῦς τε καὶ τὸν βασιλέα.

12. Ατταλειάτης (*Michaelis Ataliothae Historia*, ἐκδ. W. Brunet de Presle - I. Bekker [CSHB], Bonn 1853), 25. Πρβλ. Σκυλίτζης, 440,16-28.

13. Συνέχεια Σκυλίτζη (*Ἡ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη [Ioannes Scylitzes Continuatus]*, ἐκδ. Εὐ. Θ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη 1968), 104.

14. Ατταλειάτης, 85. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 115.

15. Ατταλειάτης, 96. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 120-121.

16. Ζωναράς III, 689.

17. Ατταλειάτης, 103-104: *καὶ ἦν ἰδεῖν τοὺς διαβοήτους λόχους ἐξ ὀλίγων συγκεκριμένους ἀνδρῶν, καὶ τούτων συγκεκριφόντων τῇ πενίᾳ καὶ πανοπλίας ἐστερημένων καὶ ἵππου πολεμικῆς ... τῶν μὲν ὑπολελειμμένων τοῖς τάγμασιν ὀλίγων ὄντων καὶ ἀπορουμένων τοῖς ὄπλοις καὶ τοῖς ἐκ τῶν ἵππων κινήμασι, τῆς δὲ νεολαίας ἀπειροπολέμου καθοστηκίας ...* Το να υποβαθμίζεται αυτή η μαρτυρία με το επιχείρημα ότι ο Ατταλειάτης επιθυμούσε να ρίξει το βάρος της αποτυχίας στους προηγούμενους του Ρωμανού Δ' αυτοκράτορες (βλ. J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 226) δεν είναι πειστικό, αφού ο Ατταλειάτης δεν είναι ο μόνος που δίνει αυτήν την εικόνα.

Ο πρώτος στον οποίο αποδίδεται ευθύνη γι' αυτήν την κατάπτωση είναι ο Κωνσταντίνος Η', ο οποίος πίστευε ότι οι «βαρβαρικές ορμές» έπρεπε να κατευνάζονται με δωρεές και αξιώματα και όχι με πολέμους¹⁸. Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος όμως ήταν αυτός που ανήγαγε αυτό που ονομάστηκε «αποστρατιωτικοποίηση» της αυτοκρατορίας¹⁹ σε πολιτική ιδεολογία. Και αυτή η ιδεολογία πρέπει να έγινε πολύ γρήγορα αποδεκτή από το λαό της Κωνσταντινούπολης, τόσο από το *πολιτικόν μέρος* που βρισκόταν στην εξουσία, όσο και από τις κατώτερες τάξεις της πρωτεύουσας, τις οποίες εξυπηρετούσε η πολιτική παροχών του αυτοκράτορα²⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επαναστάτης Λέων Τορνίκιος πίστευε ότι οι υπερβολικές οικονομικές επιβαρύνσεις του Μονομάχου θα έστρεφαν το λαό της πόλης εναντίον του αυτοκράτορα μόλις έβλεπαν τα επαναστατικά στρατεύματα, *βουλομένους στρατιώτην ιδεῖν αὐτοκράτορα, σφῶν τε προκινδυνεύοντα καὶ τὰς ἐπίδρομάς τῶν βαρβάρων ἀνείργοντα*²¹. Όμως, κάτω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης διαφεύστηκε οικτρά, καθώς οι κάτοικοι της πόλης *πάσαις μὲν ὕβρεσι, πάσαις δὲ ἀτιμίαις αὐτούς ... κατέπλυναν*²². Προφανώς, η πολιτική του Μονομάχου κρινόταν με εντελώς διαφορετικά κριτήρια από τους κατοίκους και τους στρατιωτικούς των επαρχιών απ' ό,τι κρινόταν από τους κατοίκους της πρωτεύουσας. Η φορολόγηση των κατοίκων της Ιβηρίας σε αντικατάσταση της στρατιωτικής υπηρεσίας που μέχρι τότε προσέφεραν και η συνακόλουθη στέρηση της αυτοκρατορίας από τη φρούρηση και την προστασία των ανατολικών συνόρων από τις εχθρικές επιδρομές ήταν γεγονότα που συνέβαιναν πολύ μακριά από την πρωτεύουσα για να ενδιαφέρουν άμεσα τους κατοίκους της. Έτσι, λοιπόν, ο Ζωναράς αποφαινεται ότι ο Μονομάχος *αἴτιος ... κριθήσεται τοῦ τὴν ἔφ'αν μοῖραν δουρὶ κυριευθῆναι βαρβαρικῶν*²³. Η αδιαφορία για το τί συνέβαινε έξω από την πόλη αποτέλεσε από την εποχή αυτή κι έπειτα ένα ακόμη σημείο έντονης κριτικής σε βάρος όχι μόνον ορισμένων αυτοκρατόρων, όπως του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα και του Μιχαήλ Ζ' Δούκα, αλλά και πολλών στρωμάτων του λαού της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, όταν επί Μιχαήλ Ζ' οι Τούρκοι λεηλατούσαν περιοχές

18. Ζωναράς ΙΙΙ, 570: *ὄθεν οὐδὲ πολέμοις κατευνάζειν ἔκρινε τὰς τῶν βαρβάρων ὀρμὰς, δωρεαῖς δὲ μᾶλλον καὶ ἀξιώμασι.*

19. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 264-265. Πρβλ. Ζακυθινός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, 480.

20. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 29,15 κε. Για αλόγιστες παροχές κατηγορούνται επίσης ο Μιχαήλ Ϛ', ο Κωνσταντίνος Γ' και ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης. Πρβλ. Ατταλειάτης, 275.

21. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 104,26-8.

22. Ψελλός, *Χρονογραφία* VI, 110,2-3.

23. Ζωναράς ΙΙΙ, 646-647. Πρβλ. Κεκαυμένος §20, παρά το γεγονός ότι, όπως ειπώθηκε, ο συγγραφέας αυτός σε γενικές γραμμές δεν κρίνει αυστηρά τον Μονομάχο.

τόσο κοντά στην πρωτεύουσα, όπως ήταν η Χαλκηδόνα και η Χρυσούπολη, στην Κωνσταντινούπολη όλοι ήταν απαθείς *ὡς ἀλλοτρίας χώρας πασχούσης*²⁴ επισημαίνει ο Ατταλειάτης.

Αλλά και μετά τον Μονομάχο, όταν η πολιτική, ιδίως του Μιχαήλ Ϛ', απέναντι στο στρατό είχε εξοργίσει το *στρατιωτικόν μέρος*, μπορεί ο Ζωναράς να αναφέρει ότι αυτοί οι τελευταίοι επιθυμούσαν να ανέλθει στο θρόνο ένας στρατιωτικός²⁵, όμως τελικά η άνοδος του Ισαακίου Α' έγινε μετά από συμφωνία με το *πολιτικόν μέρος*, πράγμα που, όπως έχει παρατηρηθεί²⁶, ακυρώνει στην πράξη τον «στρατιωτικό» χαρακτήρα της διακυβέρνησης του Ισαακίου. Μπορεί, λοιπόν, ο Ψελλός να τον θαυμάζει για τον τρόπο με τον οποίο είχε οργανώσει το στρατό του όταν επαναστάτησε και διεκδίκησε την εξουσία²⁷, όμως όταν ανήλθε στο θρόνο η οικονομική πολιτική του δεν άλλαξε από εκείνη των προκατόχων του, ακόμη κι αν οι οικονομικές επιβαρύνσεις και κάθε είδους εισπράξεις τώρα γίνονταν με την πρόφαση της κάλυψης των στρατιωτικών αναγκών. Όμως και παρά την πρόφαση αυτή, ο ίδιος διακήρυσε ότι δεν ήταν προς το συμφέρον της αυτοκρατορίας η επιδίωξη επέκτασης των εδαφών της, επειδή για κάτι τέτοιο υπήρχε ανάγκη *καὶ χρημάτων πολλῶν καὶ γενναίας χειρός ... καὶ τοῖς μὴ οὕτως ἔχουσιν ἢ πρόσθεσις ὑφαίρεσις γίνεται*²⁸. Εδώ, συνεπώς δεν έχουμε μια «σοφία» εκ μέρους του αυτοκράτορα²⁹, αλλά μια επίσημη παραδοχή του ηγεμόνα ότι όχι μόνο δεν διαθέτει τα χρήματα – μολονότι συνεχίζει ή επιβάλλει εισπράξεις με αυτό το πρόσχημα – αλλά, παρόλο που ο ίδιος ήταν στρατιωτικός, ούτε και τη «γενναίαν χεῖρα», που θα ήταν αντάξια των περιστάσεων.

Υπάρχει μια σχεδόν πλήρης συμφωνία των πηγών, μηδέ του Ψελλού εξαιρουμένου, ότι η περίοδος της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ι' Δούκα και κατόπιν του γιου του Μιχαήλ Ζ' επέφερε την πλήρη καταστροφή, όσον αφορά τη δυνατό-

24. Ατταλειάτης, 200.

25. Ζωναράς ΙΙΙ, 659: *ἦν μὲν γὰρ τῷ στρατιωτικῷ παντὶ ἔφεσις στρατιώτην τὴν βασιλείον ἀρχὴν περιζώσασθαι. ἤχθετο γὰρ ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ μέρους ἀρχόμενον, ἀλλ' οὐκ ἐθάρρει τὸν πόθον εἰς προὔπτον ἐξενεργεῖν.*

26. Lemerle, *Cinq études*, 257.

27. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, 7-8. Παρόλα αυτά η μόνη νίκη που κατήγαγε αυτός ο στρατός ήταν στη σύγκρουση με τις δυνάμεις που έστειλε εναντίον του επαναστάτη ο Μιχαήλ Ϛ', νίκη που επιτεύχθηκε με αρκετή δυσκολία, παρά την ακατάλληλη ηγεσία που είχαν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Συνεπώς, δεν φαίνεται να δικαιολογείται η άποψη ότι η αναβίωση της παραδοσιακής πειθαρχίας που επέβαλε ο Ισαάκιος έκαναν το στρατό αποτελεσματικό και επιτυχημένο στη μάχη (Haldon, *ό. π.*, 226). Πρβλ. και πιο πάνω, σημ. 13 για την άποψη του ίδιου του Ισαακίου Α'.

28. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, 50,13-15.

29. Lemerle, *Cinq études*, 258.

τητα στρατιωτικής αντιμετώπισης των εξωτερικών εχθρών. Όλοι επίσης συμφωνούν ότι η πολιτική που ακολούθησαν οι αυτοκράτορες αυτοί απέναντι στο στρατό ήταν ηθελμημένη, δηλαδή αποτέλεσμα πολιτικής σκοπιμότητας³⁰. Πράγμα που κάνει ακόμη και τον Ψελλό να αναφωνήσει, για τον Κωνσταντίνο Δούκα, *ἀγνόημα δὲ μέγα ἠγνόησεν, ὅτι τῆς στρατιωτικῆς καταλυομένης μερίδος τὰ τῶν ἐναντίων αὐξάνοιτο καὶ ἐπὶ τὸ μείζον καθ' ἡμῶν φέροιτο*³¹. Η «εσωστρέφεια», αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αυτός ο σύγχρονος όρος, της κυβέρνησης του Μιχαήλ Ζ' και η απασχόλησή της με τους πολιτικούς της αντιπάλους παρουσιάζονται ως οι αιτίες που την έκαναν πλήρως αδιάφορη για την κατάσταση των επαρχιών, ιδίως των επαρχιών της Ανατολίας που υπέφεραν από τις σελτζουκικές επιδρομές³². Μάλιστα, η Συνέχεια του Σκυλίτζη αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο αυτοκράτορας, στην προσπάθειά του να συλλάβει τον Φράγκο Ρουσέλιο, *μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ῥωμαίων ἢ τὸν Ῥουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἐν*³³, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα όλα τα δεινά που υφίσταντο οι υπήκοοί του. Οι εμφύλιες διαμάχες που είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του τέλους της περιόδου που εξετάζουμε, είναι ένα ακόμη δείγμα αυτής της εσωστρέφειας. Ο Ατταλειάτης παρατηρεί με πικρία ότι οι Ρωμαίοι στους εμφύλιους πολέμους έχουν

30. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, a 17,5-9: *τὸ γοῦν βουλόμενον αὐτῷ ἦν μὴ πολέμοις τὰ περὶ τῶν ἐθνῶν διατίθεσθαι, ἀλλὰ δώρων ἀποστολαῖς ... ἵνα μήτε [τὰ] πλείω καταναλίσκοι τοῖς στρατιώταις καὶ αὐτὸς διαγωγῆν ἔχοι ἀθόρυβον. Ζωναράς III, 677: [ο Κωνσταντίνος Γ' επιθυμούσε] *τό τε μὴ πλείω δαπανᾶν ἐν ἐκστρατείαις καὶ τὸ αὐτὸς ἠρεμεῖν ... διὸ καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἠμέλησεν ἢ μᾶλλον πολλοὺς καὶ τοὺς γενναιοτέρους τῶν ἀπογραφῶν ἀπήλειψε διὰ τὸ βαρύνεσθαι. Ζωναράς III, 683: οἱ γὰρ στρατιῶται, ὡς ἤδη μοι εἴρηται, διὰ τὴν τοῦ βασιλέως [Κωνσταντίνου Γ'] γλισχρότητα ὀλιγώθησάν τε καὶ ἐκακώθησαν. καὶ εἴ τινες δ' ἦσαν ἔτι στρατείας ἐχόμενοι, ἀκαεῖνοι ἀντεπεξέναι τοῖς πολεμίοις ἦσαν ἀπρόθυμοι, τῶν σνηθῶν ὄψωνίων στερούμενοι. Συνέχεια Σκυλίτζη, 113: [από τον Κωνσταντίνο Γ'] *ἐστέλλετο μὲν γὰρ στρατιωτικόν, ψιλὸν δὲ καὶ ἄοπλον καὶ γυμνόν, τῶν κρειττόνων ἀπελαινομένων ἐκάστοτε τῆς στρατείας τοῦ πλήθους τῶν ὄψωνίων ἕνεκα καὶ τῶν μειζόνων βαθμῶν. Ατταλειάτης, 77: [ἐπὶ Κωνσταντίνου Γ'] *τὸ δὲ φειδωλὸν ... καὶ τὸ καταφρονητικὸν τῆς στρατιωτικῆς ἐμπραγίας καὶ στρατηγικῆς καὶ ἀκρατικῆς εὐπαθείας πολλῶν καὶ σχεδὸν ἀπάντων τῶν ὑπὸ Ῥωμαίους τελούτων λυμαντικῶν ἐψηφίζοντο. Φαίνεται εξαιρετικά απίθανο αυτή η ομοφωνία όλων των πηγῶν να οφείλεται σε ομαδική παρανόηση των μέτρων που λαμβάνονταν.****

31. Ψελλός, *Χρονογραφία* VII, a 18,1-3.

32. Ατταλειάτης, 212: [ἐπὶ Μιχαήλ Ζ' οι κυβερνῶντες] *ὥσπερ μηδενὸς τὸ παράπαν ἐνοχλοῦντος τοῖς Ῥωμαίοις ἀλλοφύλου πολέμου ἢ θείας ὀργῆς, ἢ τοὺς ἀνθρώπους κατατρεχούσης ἐνδείας καὶ βίας βιωτικῆς, οὕτως ἀδεῶς ἔπραττον τὰ θεομισῆ καὶ τυραννικά. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.*

33. Συνέχεια Σκυλίτζη, 161: *τὴν γὰρ τῶν ὁμογενῶν ἀπόλειαν καὶ τὴν ὑφαίρεσιν τῆς ἀρχῆς καὶ τὸ σφάττεσθαι τοὺς χριστιανούς καὶ δροῦσθαι τὰς κόμας καὶ τὰς χώρας ἀφανίζεσθαι καὶ ἀναστατοῦσθαι ἐν δευτέρῳ ἐτίθετο ... <καὶ> μᾶλλον ἐνόμιζε συμφέρον τοὺς Τούρκους ἔχειν τὰ Ῥωμαίων ἢ τὸν Ῥουσέλιον χωρεῖσθαι ἐν τόπῳ ἐνί.*

γίνει εξαιρετικά ικανοί και πρόθυμοι να καταφρονήσουν το θάνατο, αλλά στους πολέμους κατά των αλλοφύλων αποδεικνύονται *δειλοί και ἀνάλκιδες*³⁴.

Είναι ένα ενδιαφέρον σχόλιο για την κοσμοαντίληψη των Βυζαντινών το γεγονός ότι οι ίδιοι άνθρωποι που περιγράφουν την κατάσταση αυτή, κατονομάζοντας τους αιτίους και τις πράξεις τους, ταυτόχρονα θεωρούν την όλη εξέλιξη ως αποτέλεσμα που επιφέρει «ή ἐκ τοῦ θείου νέμεις» για το λόγο ότι οι Ρωμαίοι εγκατέλειψαν την αρετή και την αληθινή χριστιανική πίστη³⁵. Ωστόσο, αν δούμε πιο προσεκτικά τις προτάσεις του Ιωάννη Αντιοχείας προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α', θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν δύο επίπεδα νοήματος: εκ πρώτης όψεως φαίνεται να προτείνει «αφελώς» στον Αλέξιο «άφησε τις αμαρτωλές πρακτικές, γίνει πραγματικός χριστιανός, προσευχήσου στον Θεό, και τότε θα αναλάβει εκείνος τη σωτηρία του κράτους». Στην πραγματικότητα εκείνο που ζητάει είναι μια πλήρη αλλαγή των πρακτικών της δημόσιας διοίκησης³⁶, και από την οπτική αυτή οι απόψεις του Ιωάννη δεν είναι καθόλου μακριά από τις «Νουθεσίες πρὸς αὐτοκράτορα» του Κεκαυμένου.

Ανεξάρτητα πάντως από τη θεϊκή τιμωρία, η ιδεολογία της αποστρατιωτικοποίησης και η συνακόλουθη πολιτική της δεν είχαν ως αποτέλεσμα απλώς την εξάρθρωση της στρατιωτικής ικανότητας της αυτοκρατορίας. Την εποχή που η εμφάνιση νέων εχθρών με νέες πολεμικές τακτικές, τις οποίες η παραδοσιακή στρατιωτική οργάνωση του βυζαντινού στρατού δεν φαινόταν σε θέση να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά³⁷, θα έπρεπε να είχε οδηγήσει σε μια αυξημένη ενασχόληση περί τα στρατιωτικά, και με ικανές ηγεσίες, εν τούτοις αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει. Οι πηγές κατηγορούν τους αυτοκράτορες όχι μόνο για το ότι ο στρατός εγκατελείπεται σε επίπεδο πρακτικό, δηλαδή σε χρήματα, εξοπλισμό, εξάσκηση

34. Ατταλειάτης, 198: *κατ' ἀλλήλων λυτῶντες καὶ ἀκρατῶς τοῖς ὁμοφύλοις μαχόμενοι καὶ θανάτου καταφρονοῦντες, ἐν τοῖς ἀλλοφύλοις πολέμοις δειλοί καὶ ἀνάλκιδες καὶ πρὸ πολέμου νῶτα διδοῦντες φαινόμεθα. Πρβλ. Ατταλειάτης, 135, 195-196, 212· Συνέχεια Σκυλίτζη, 171.*

35. Ατταλειάτης, 197: *τὴν τῶν γνωμένων ἐν τοῖς Ῥωμαίοις καταστροφὴν ἐς αὐτὴν ἀναφέρω τὴν ἐκ τοῦ θείου νέμειν ... ἢ γὰρ ἀληθῆς καὶ ἀμώμητος πίστις ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν, ἐπεὶ τῶν ἀρετῶν τυγχάνομεν ἔκπτωτοι, κατὰ γνώσιν μᾶλλον ἔστι καὶ κατὰ κρῖσις. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 160, καθώς και το ἄρθρο του M. Hinterberger στον παρόντα τόμο, σ. 155-167.*

36. P. Gautier, Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène, *REB* 28 (1970), 29-39.

37. Πρόκειται κυρίως για την τακτική των επιθέσεων φθοράς και κάποιου είδους «ανταρτοπολέμου» από τους Σελτζούκους καθώς και για την εξαιρετικά επιδέξια χρήση του τόξου από τους ιπτεῖς των τελευταίων. Πα τη χρήση του τόξου από τους Σελτζούκους και τις συνέπειές του στην έκβαση των συγκρούσεων με τους Βυζαντινούς βλ. W. Kaegi, The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia, *Speculum* 39 (1964), 96-108 [= *Army, Society and Religion in Byzantium*, London 1982, XIX].

ση κ.λπ.³⁸, αλλά, πράγμα που θεωρώ ως εξίσου σημαντικό αν όχι σημαντικότερο, επειδή η ιδεολογία που επικρατεί έχει ως αποτέλεσμα την πλήρη απώλεια του ηθικού του. Απώλεια του ηθικού σημαίνει, πρώτον, ότι είναι εκ των προτέρων πεπεισμένοι ότι δεν είναι σε θέση να τα βγάλουν πέρα με τον εχθρό, και, δεύτερον, ότι η υπεράσπιση της πατρίδας δεν είναι κατ' ανάγκην ζήτημα πρώτης προτεραιότητας: πρωτεύει το ατομικό συμφέρον, η ατομική σωτηρία. Δημιουργείται, με άλλα λόγια, ένα ιδεολογικό περιβάλλον, ένα «κλίμα» που ευνοείται από τα συγκεκριμένα πολιτικά και οικονομικά μέτρα και στη συνέχεια τρέφεται από αυτά. Τα κείμενα κυριολεκτικά βρίθουν από αναφορές αυτού του είδους, που μαρτυρούν από τη μια μεριά την ταπείνωση και την κατάπτωση του ηθικού των Ρωμαίων και από την άλλη την αντίστοιχη έπαρση των αντιπάλων. Η κατάσταση δεν αφορά μόνον τα στρατεύματα: ο ίδιος ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δούκας, μπροστά στην επιδρομή των Ούζων το 1064, ορρωδεί *μη αποθαρῶν πρὸς τοσαύτην ἰσχὴν ἀντιπαρατάξασθαι*³⁹, ενώ στην Ανατολή τα πάντα καταστρέφονται *τῇ βιαίῃ ὑποχωρήσει καὶ δεμιατώσει τῶν ἡμελημένων στραιωτῶν*, πράγμα που έκανε *τοὺς μὲν Ῥωμαίους ταπεινοῦσθαι καὶ κατεπτηγέναι, τοὺς βαρβάρους δὲ φυσᾶσθαι τε καὶ ἐπαίρεσθαι*⁴⁰. Η κατάπτωση του ηθικού είχε φτάσει σε τέτοιο επίπεδο, ώστε οι στρατιώτες που συγκεντρώνονται από τον Ρωμανό Διογένη για να αντιμετωπίσουν τους Σελτζούκους παρουσιάζουν ένα οικτρό θέαμα, αφού *εἰς ἐσχάτην τάλαιπωρίαν συνελαθέντες δειλοὶ καὶ ἀνάγκιδες καὶ πρὸς οὐδὲν γενναῖον χρησιμεύοντες κατεφαίνοντο*⁴¹. Έτσι, ο Διογένης θεωρεί αρκετή επιτυχία και μεγάλη ευτυχία το γεγονός ότι οι στρατιώτες αυτοὶ τόλμησαν και μόνο να σταθούν και να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους *καὶ τὸ πολὺ τῆς πρώην δειλίας ἀπέθεντο*⁴² και ότι *τέως οἱ ἀνάγκιδες ἀνερρώσθησαν καὶ οἱ νεκροὶ ... ἐξωώθησαν*⁴³. Όμως η κατάσταση δεν ήταν εύκολο να αλλάξει τόσο γρήγορα, με τα γνωστά αποτελέσματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Μαντζικέρτ, τη στιγμή που ένα μέρος του στρατεύματος ηττώμενο και καταδιωκόμενο φτάνει στο στρατόπεδο, κανείς από τους άλλους αξιωματικούς που βρίσκονταν επικεφαλής στρατιωτικών σωμάτων μέσα στο στρατόπεδο δεν έκανε την παραμικρή κίνηση βοήθειας *ἀλλὰ πάντες ἔνδον [της παρεμβολῆς] καθήμενοι ἕκαστος τὸ οἰκεῖον ἔργον ... διεπράττετο, καὶ κίνη-*

38. Βλ. για παράδειγμα τις παραινέσεις του Κεκαυμένου (§82 και 87), η μαρτυρία του οποίου κάποτε υποβαθμίζεται ως «συντεχνιακή».

39. Ατταλειάτης, 84. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 114.

40. Συνέχεια Σκυλίτζη, 113.

41. Ατταλειάτης, 103-104.

42. Ζωναράς III, 691.

43. Συνέχεια Σκυλίτζη, 131.

*σις ψυχῆς οὐδ' ἀγωνία τούτους τὸ παράπαν ἐξώρμησεν*⁴⁴. Και σε άλλη περίπτωση, όταν οι Φράγκοι μισοφόροι συμπλέκονται με τους Τούρκους και τους τρέπουν σε φυγή, κανένα από τα παριστάμενα ρωμαϊκά σώματα δεν έσπευσε να δώσει την παραμικρή βοήθεια⁴⁵. Αλλά και όταν, όπως συνέβη το 1069 μπροστά στη Μελιτηνή, τα ντόπια στρατεύματα ήταν πρόθυμα να πολεμήσουν, τα άλλα σώματα, που *ἐνδεῶς εἶχον καὶ ταπεινῶς διὰ τὴν ἔνδειαν*, δεν θέλησαν να ακολουθήσουν και εγκατέλειψαν την περιοχή⁴⁶. Έτσι, η συμβουλή που δίνει ο Κεκαυμένος την ίδια εποχή στον γιο του *καὶ μὴ φοβηθῆς τὸν θάνατον, ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τοῦ βασιλέως τοῦτον μέλλον λαβεῖν ... (ἀλλά) τὸ αἰσχρῶς καὶ ἐπιφρόγως ζῆν*⁴⁷ φαντάζει ιδιαίτερα επίκαιρη σε μια εποχή που οι περισσότεροι παρουσιάζονται να επιλέγουν το δεύτερο.

Είναι αυτή η απογοητευτική εικόνα της αυτοκρατορίας μια εικόνα που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των περίπου πενήντα χρόνων, από το δεύτερο ως και το τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα; Ή μήπως είναι μια εικόνα υπερβολικά αυστηρή, μια εικόνα αρκετά παραμορφωμένη από τις μαρτυρίες των σύγχρονων και λίγο μεταγενέστερων πηγών, που ενδεχομένως δεν κατανοούσαν τις μεταρρυθμίσεις των αυτοκρατόρων ή ήταν εχθρικοί προς αυτές; Ήδη εδώ και ένα τέταρτο σχεδόν του αιώνα ο P. Lemerle διατύπωσε την άποψη ότι ειδικά για το θέμα των αλλαγών που επέφεραν στο στρατό οι αυτοκράτορες του 11ου αιώνα «η κρίση της ιστορίας υπήρξε εξαιρετικά λανθασμένη, από τον 11ο αιώνα και μέχρι τις μέρες μας»⁴⁸. Ας δούμε τα πράγματα από πιο κοντά.

Ένα από τα βασικότερα σημεία της κριτικής που ασκούν οι ιστορικοί συγγραφείς προς τους κυβερνώντες αφορά την οικονομική πολιτική. Αφήνοντας κατά μέρος τις κατηγορίες (που κάθε άλλο παρά εκτός πραγματικότητας είναι) για τις υπερβολικές σπατάλες της αυλής, ας επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε οικονομικά μέτρα που σήμερα έχουν θεωρηθεί σοβαρά ή/και μεταρρυθμιστικά, αν και συγκεντρώνουν την οξεία κριτική όλων των πηγών. Τα σημαντικότερα από αυτά υπήρξαν: α) η κατάργηση από τον Ιωάννη Ορφανοτρόφο του μέτρου που είχε εισαγάγει ο Βασίλειος Β', δηλαδή την πληρωμή από τους Βουλγάρους σε είδος του φόρου, και η απαίτησή του σε μετρητά, β) η προσπάθεια επιβολής κρατι-

44. Ατταλειάτης, 113. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 130.

45. Συνέχεια Σκυλίτζη, 135-136: *μηδενὸς τῶν ἰταμῆνων ταγμάτων Ῥωμαϊκῶν τοῖς Φράγκοις μέχρι καὶ ἀπλῆς ὁρμῆς παραβοηθήσαντος*.

46. Συνέχεια Σκυλίτζη, 119.

47. Κεκαυμένος §19.

48. Lemerle, *Cinq études*, 268. Πρβλ. J.-Cl. Cheynet, *La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène*, ZRVI 29-30 (1991), 61-73.

κού μονοπωλίου στην αγορά του σιταριού από τον λογοθέτη του δρόμου Νικηφόρο και γ) η απαλλαγή από τη στρατιωτική υπηρεσία των κατοίκων της Ιβηρίας και η απαίτηση χρηματικού φόρου στη θέση της, γενικά ο πλήρης εξαργυρισμός της στρατιωτικής υπηρεσίας. Ωστόσο, η εξέταση καθενός από τα μέτρα αυτά ξεχωριστά δείχνει ότι, ακόμη κι αν δεχθούμε ότι πάρθηκαν με καλή πρόθεση και γνήσιο μεταρρυθμιστικό πνεύμα (κι όχι από φιλαργυρία και εξαιτίας των αναγκών που δημιουργούσαν οι άμετρες σπατάλες της αυλής), κανένα τους δεν είχε ένα τελικά και συνολικά θετικό αποτέλεσμα για την αυτοκρατορία.

Η πληρωμή του βουλγαρικού φόρου σε μετρητά προκάλεσε, ουσιαστικά χωρίς λόγο, δυσαρέσκεια, εξέγερση και αναστάτωση στη Βουλγαρία, πράγμα που δείχνει ότι ο Ορφανοτρόφος έσφαλε, επειδή εκτός του ότι πιθανότατα ήθελε να επωφεληθεί από αυτήν τη φορολόγηση, είχε υπερεκτιμήσει τη δυνατότητα των Βούλγαρων χωρικών να εμπορευματοποιήσουν τα προϊόντα τους, όπως σωστά παρατηρήθηκε⁴⁹. Η δυσαρέσκεια από την οικονομική του πολιτική ήταν τέτοια, που προκάλεσε την αποστασία των Νικοπολιτών και την εκούσια προσχώρησή τους στις δυνάμεις του Δελιάνου⁵⁰.

Το ίδιο και με τη μονοπώληση της αγοράς του σίτου από τον Νικηφορίτζη: δεν ήταν ένα μέτρο εξυγίανσης της αγοράς αυτού του βασικού αγαθού, για το οποίο απλώς τον κατηγορεί ο Ατταλειάτης λόγω οικονομικού συμφέροντος, αφού ήταν ο ίδιος μεγαλοπαραγωγός σιταριού⁵¹. Το τελικό αποτέλεσμα υπήρξε η αναστάτωση της αγοράς και η πρόκληση μέγιστης δυσαρέσκειας και τελικά λιμού, μια και η τιμή του σιταριού αυξήθηκε ξαφνικά οκτώ με δέκα φορές, αφού έφτασε να πωλείται ένα μόδιο το νόμισμα αντί των οκτώ με δέκα μοδίων, διαφορά την οποία βέβαια καρπωνόταν το δημόσιο ταμείο⁵². Το ότι ο Νικηφορίτζης δεν ήταν υπεράνω υποψίας για την αποθησαύριση μεγάλων χρηματικών ποσών, πιθανόν προς ίδιον όφελος, αποδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο επήλθε το τέλος του: οι γνωστοί έμπιστοι του Νικηφόρου Βοτανειάτη τον βασάνισαν μέχρι θανάτου προκειμένου να αποκαλύψει, πού είχε αποκρύψει τους βασιλικούς θησαυρούς⁵³.

49. Cheynet, ό. π., 66.

50. Ζωναράς III, 600: *ὁ δὲ Δολιάνος ... κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐχώρησε καὶ τὰ Νικοπολιτῶν προσηπούησατο, τῶν ἐν αὐτοῖς ἐκότων προσχωρησάντων αὐτῷ, ἐπεὶ μὴ ἔφερον τὴν τοῦ ὀρφανοτρόφου ἀπληστίαν καὶ τὸ ἀκόρεστον.*

51. Ατταλειάτης, 202,5 κε. Πρβλ. Συνέχεια Σκυλίτζη, 162.

52. Ί. Καραγιαννόπουλος, Βυζαντινά Σύμμεικτα I. 4: 'Η ὕψωσις τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἐπὶ Παρραπινάκη, *Βυζαντινά* 5 (1973), 106-109.

53. Συνέχεια Σκυλίτζη, 186.

Το μέτρο, όμως, με τη μεγαλύτερη σημασία και με τις βαθύτερες συνέπειες ήταν η διάλυση του στρατού της Ιβηρίας. Ο Lemerle⁵⁴ το θεωρεί ως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα λανθασμένης εκτίμησης εκ μέρους των επικριτών του: ο Μονομάχος, σε μια περιοχή που δεν φαινόταν ότι κινδύνευε πλέον, απήλλαξε τους στρατιώτες-γεωργούς από κάθε στρατιωτική υποχρέωση, αφήνοντάς τους τη γη που κατείχαν, για την οποία όμως τώρα έπρεπε να πληρώνουν τους συνήθεις φόρους. Τα χρήματα αυτά θα χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή του νέου τύπου, πιο αποτελεσματικού επαγγελματικού στρατού⁵⁵. Όμως, το τελικό αποτέλεσμα ήταν η αποσκίρτηση του λαού της Ιβηρίας προς τους αντιπάλους και η μετατροπή τους από υπερασπιστές σε εχθρούς της αυτοκρατορίας⁵⁶. Γενικά όλα τα φορολογικά και φοροεισπρακτικά μέτρα της εποχής θεωρούνται από πολλούς ερευνητές ότι δεν αποσκοπούσαν στην εξασθένηση του στρατού, αλλά αντίθετα τα επέβαλλαν οι αυξημένες ανάγκες σε ρευστό, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί ουσιαστικά η σταδιακή μετατροπή (ή μάλλον η ολοκλήρωση της μετατροπής) του παλιού θεματικού στρατού στον καινούριο και πιο αξιόμαχο επαγγελματικό/μισθοφορικό στρατό που ήταν απαραίτητος για την αντιμετώπιση των νέων καταστάσεων. Από την άποψη αυτή τα εν λόγω μέτρα υποστηρίζεται ότι δεν αποτελούσαν μέτρα εξασθένησης του στρατού αλλά αντίθετα μέτρα ενίσχυσης του αξιόμαχου των στρατιωτικών σωμάτων. Το πολύ-πολύ να εξασθενούσαν οι παλιές στρατιωτικές οικογένειες που αποτελούσαν στην πολιτική σκηνή το «στρατιωτικόν μέρος» και που επιζητούσαν όλο και περισσότερα αξιώματα.

Ακολουθώντας αυτή την επιχειρηματολογία θα πρέπει να διατυπώσουμε ένα βασικό και ουσιαστικό ερώτημα: πέτυχαν αυτά τα μέτρα; Αν ήταν σωστά, γιατί από τις πρώτες σελτζουκικές επιδρομές καταλήξαμε στην ήττα του Μαντζικέρτ, και γιατί από τη σχεδόν άθικτη ακόμη Μ. Ασία το 1071 καταλήξαμε στη σχεδόν πλήρη απώλειά της δέκα χρόνια αργότερα, για να μην μιλήσουμε για την Ιταλία; Αν πάλι δεν πέτυχαν αυτά τα μέτρα, γιατί συνέβη αυτό; Στην πολιτική και στη διακυβέρνηση, και τότε όπως και σήμερα, όλα κρίνονται από το αποτέλεσμα. Και το αποτέλεσμα δείχνει ότι οι βασικές επιλογές που έγιναν ήταν λανθασμένες: στο στρατιωτικό επίπεδο είναι γεγονός ότι η ενίσχυση των ταγμάτων σε βάρος του θεματικού στρατού είχε αρχίσει από την εποχή του Βασιλείου Β'. Όμως, σε μια εποχή που η ειρήνη που επιτεύχθηκε ευνοούσε την οικονομική ανάπτυξη⁵⁷, όπως και

54. *Cinq études*, 268-269.

55. Cheynet, ό. π., 66.

56. Κεκαυμένος §20: [ο Σελβίας] *αὐτομολῆσαι τούτους πανοικει παρέσκεύασε πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περωσῶν. Οἱ καὶ ἐξαγαγόντες αὐτὸν πανστρατεὶ κατὰ τῆς Ῥωμανίας μυρίων κακῶν καὶ συμφορῶν ταύτην ἐνέπλησαν.* Πρβλ. Ατταλειάτης, 44-45· Σκυλίτζη, 476· Ζωναράς III, 647.

57. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200*, Cambridge 1989.

την αύξηση του πληθυσμού, πράγμα που σημαίνει ότι περισσότερες γαίες θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν⁵⁸ και, συνεπώς, περισσότεροι στρατιώτες θα μπορούσαν να στρατολογούνται κανονικά από τα θέματα, για ποιό λόγο η επιλογή που ακολουθήθηκε, δηλαδή η πορεία ουσιαστικής κατάρτησης του θεματικού στρατού προς όφελος του ταγματικού/επαγγελματικού, μπορεί να θεωρηθεί σωστή; Από την άλλη, μολοντί ο επαγγελματικός στρατός παρουσιάζεται συχνά ως γενικά αξιόπιστος, δεν είναι λίγες οι φορές που οι μισθοφόροι λιποτάκτησαν ή, το χειρότερο, αποσπίρτησαν προς το μέρος του αντιπάλου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις της ήττας⁵⁹.

Όμως, η εξασθένηση του στρατού δεν ήταν αιτία αλλά αποτέλεσμα. Και δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνο λανθασμένων οικονομικών μέτρων αλλά και άλλων παραγόντων. Ας συνοψίσουμε. Κατά την άποψή μας, οι μαρτυρίες των σε μεγάλο βαθμό αξιόπιστων πηγών μας μάς οδηγούν στην άποψη ότι ένας σημαντικός παράγοντας, που οδήγησε στην αδυναμία αντιμετώπισης του εχθρού και στη συνακόλουθη πτώση, υπήρξε μια γενικότερη ιδεολογία που έχει εξαπλωθεί και επικρατήσει στην κοινωνία. Μια ιδεολογία που εμφανίζεται σχεδόν αμέσως μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' αλλά επικράτησε κυρίως από την εποχή του Κωνσταντίνου Μονομάχου, συνειδητά από τον αυτοκράτορα αυτόν, και συνεχίστηκε με τους επόμενους αυτοκράτορες, κυρίως με τον Κωνσταντίνο Γ Δούκα. Σε βασικές γραμμές αυτή η ιδεολογία παρουσιάζει την υπάρχουσα ειρήνη ως ειρήνη διαρκή, πράγμα που επιτρέπει τον εφησυχασμό και την ενασχόληση με άλλα πράγματα, όχι πλέον πολεμικά: *εἰρηνεύει μὲν νῦν τὸ ὑπῆκοον, ἡρεμεῖ δὲ τὸ ἀντίπαλον, πολλή δὲ γαλήνη τὰ Ῥωμαίων κατέχει καὶ οὐδὲν ἐστὶ τὸ ἀνθέλκον τὰς ἡμετέρας φροντίδας*, λέει η πασίγνωστη ρήση του Μονομάχου⁶⁰. Η φράση-κλειδί στην προκειμένη περίπτωση είναι, νομίζω, *τὰς ἡμετέρας φροντίδας*: αυτές ήταν φροντίδες άλλες, από τις οποίες η ενασχόληση με τα στρατιωτικά και την εξωτερική πολιτική αποτελούσε μια ενοχλητική απόσπαση. Η αντίληψη της διαρκούς ειρήνης έχει ως αναπότρεπτη συνέπεια τη μείωση του στρατού και των στρατιωτικών δαπανών, αφού τώρα δεν υπάρχει ανάγκη. Και αυτό βέβαια, περιττό να λεχθεί, εξυπηρετεί απόλυτα τη σκόπιμη αποδυνάμωση του *στρατιωτικοῦ μέρους* από το *πολιτικόν*. Με τον τρόπο αυτό επέρχεται σταδιακά μια «ιδιωτικοποίηση» των συμφερόντων. Το ιδιωτικό συμφέρον είναι πάνω από το συλλογικό, πάνω από το κρατικό, σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Η ιδεολογία αυτή είναι απολύτως εμφανής στην πρωτεύουσα, από την οποία εκπορεύονται διοικητικά και οικονομικά μέτρα⁶¹

58. Cheynet, ό. π., 65.

59. Π.χ. Ατταλειάτης, 157-158, πριν από τη μάχη του Μαντζικέρτ.

60. JGR I, 621.

61. Βλ. για παράδειγμα τις «Νουθεσίες προς αυτοκράτορα» του Κεκαυμένου §77-88.

που προκαλούν στο στρατιωτικό επίπεδο όχι μόνον αντικειμενική αδυναμία αντιπαράθεσης, αλλά κυρίως την «πτώση του ηθικού» και την παντελή «απροθυμία» των κατοίκων της υπαίθρου να υπερασπιστούν την πατρίδα τους. Ο Κωνσταντίνος Δούκας, είναι αλήθεια, δεν μπορούσε πλέον να προβάλει την ιδέα της διαρκούς ειρήνης, αφού οι κίνδυνοι που απειλούσαν το κράτος ήταν κάτι περισσότερο από ορατοί. Όμως δεν υπήρχε πια τέτοια ανάγκη, αφού η αντιστρατιωτική αντίληψη είχε πλέον εγκατασταθεί και υλοποιείτο με τη μορφή δυσμενών οικονομικών μέτρων με την πρόφαση της εξοικονόμησης χρημάτων⁶². Οι θεσμικές αλλαγές, όπως η εξαφάνιση των στρατιωτικών κτημάτων, ο εξαργυρισμός της στρατείας και οι άλλες οικονομικές ή δημοσιονομικές ρυθμίσεις ακόμη κι αν δεχθούμε ότι δεν εκπηγάζουν από αυτήν την αντίληψη, ωστόσο δείχνουν να επιτείνουν την κατάσταση, χωρίς να επιφέρουν κάποια διόρθωση των κακώς κειμένων ή προσαρμογή σε καινούρια δεδομένα. Από την άποψη αυτή, τις «μεταρρυθμίσεις», με τις οποίες πιστώνονται κάποιοι αυτοκράτορες ή οι υπουργοί τους, δεν μπορούμε να τις δούμε πάντοτε με θετική έννοια, ως προσπάθειες συγκράτησης της πτώσης. Η κατάσταση επιτείνεται από τους εμφυλίους πολέμους, που παίρνουν μορφή ενδημική και εξασθενούν ακόμη περισσότερο την αυτοκρατορία σε όλα τα επίπεδα. Σε τελευταία ανάλυση η άποψη ότι οι ατυχίες της αυτοκρατορίας την εποχή αυτή δεν οφείλονταν τόσο στην εξασθένηση του στρατού αλλά στη δυσανάλογη αύξηση των εξωτερικών κινδύνων δεν φαίνεται να αποδίδει σωστά την πραγματικότητα. Μολοντί η αύξηση των εξωτερικών εχθρών είναι αναμφισβήτητη, ως βασική αιτία πρέπει να θεωρηθεί η εσωτερική εξασθένηση του Βυζαντίου μέσα από την εσφαλμένη αντίληψη της διαρκούς ειρήνης, την επακολουθήσασα πολιτική απέναντι στο στρατό και τις συνεχείς επαναστάσεις.

Είναι γνωστό – όσο κι αν αποτελεί, φαινομενικά, μια αντίφαση – ότι όσο πιο πολύ παρακμάζει ένα κράτος, τόσο πιο πλούσιοι γίνονται (κάποιοι) πολίτες του. Θα πρόσθετα, επίσης, ότι τόσο πιο πολύ αυξάνεται ο εφησυχασμός ως ιδεολογία με αποτέλεσμα να μειώνεται η στρατιωτική/αποτρεπτική ικανότητά του. Η παραδοσιακή αντίληψη των Βυζαντινών για την κοινωνία τους, είτε εκφράζεται από αυτοκράτορες ελάχιστα «στρατιωτικούς», όπως ο Λέων 5⁶³ και ο Κωνσταντίνος

62. Ζωναράς III, 677: *γλίχρος δὲ τυγχάνων καὶ φειδωλὸς [Κωνσταντίνος Γ] ἔθετο παρ' ἐναντὶ μὴ μάχαις πρὸς τὰ ἔθνη συρρήγνυσθαι, ἀλλὰ δώροις καὶ φιλοφροσύναις ἄλλαις αὐτὰ οἰκιοῦσθαι ... δύο ταῦτα ἐντεῦθεν μνόμενος αὐτῷ, τό τε μὴ πλείω δαπανᾶν ἐν ἐκστρατείαις καὶ τὸ αὐτὸς ἡρεμεῖν ... διὸ καὶ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ἡμέλησεν ἢ μᾶλλον πολλοὺς καὶ τοὺς γενναιοτέρους τῶν ἀπογραφῶν ἀπήλειψε διὰ τὸ βαρύνεσθον. Πρβλ. Ζωναράς III, 683.*

63. Λέων 5, Τακτικά, PG 107, 796A: *Δύο γὰρ ταῦτά μοι δοκοῦσι ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα ... γεωργικὴ μὲν τρέφουσα ... στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικουσα καὶ περιφυλάττουσα ... αἱ δ' ἄλλαι ἐπιτηδεύσεις δεύτερα τούτων ἐμοὶ καταφαίνονται.*

ο Πορφυρογέννητος⁶⁴ είτε από τους στρατηγούς «τῆς ἔω», προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ⁶⁵, θεωρεί τους στρατιώτες ως την κεφαλή και το στήριγμα της πολιτείας: ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα. Ήταν ενδεχομένως η ανατροπή για πρώτη φορά αυτήν την εποχή αυτής της θεώρησης που φαίνεται να υπήρξε ένας από τους παράγοντες που συνετέλεσε σε αρκετά μεγάλο βαθμό σε αυτό που ονομάζουμε κρίση στο τρίτο τέταρτο του 11ου αιώνα.

64. JGR I, 222 (προοίμιο Νεαράς Η'): ὥσπερ ἐν σώματι κεφαλή, οὕτως ἐν πολιτείᾳ στράτευμα ... καὶ ὅς μὴ ταῦτα ὑπὸ πολλὴν τίθεται πρόνοιαν, περὶ τὴν οἰκείαν σφάλλεται σωτηρίαν, εἴπερ οἰκείαν οἶεσθαι χρὴ τὸ κοινόν.

65. Σκυλίτζης, 486,8-10: αὐτοὺς δὲ (sc. τους στρατιωτικούς) τοὺς ἐκ παίδων προπολεμοῦντας καὶ ἀγροπνοῦντας, ἴν' ἀδεῶς οὗτοι (sc. οι πολιτικοί) καθεύδοιεν, [μὴ ἄξιον εἶναι] παροραθῆναι καὶ τῆς βασιλικῆς φιλοτιμίας διεκπεσεῖν.